

קטעים מפירוש עתיק על מסכת ראש השנה

יוצאים לאור על ידי אהרן ארנר

אה"ח 1234567

אוצר החכמה

מבוא

בכתב יד אוקספורד, קטלוג נויבואר-קאולי סימן 2680/21 (מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים: ס' 21297, פ' 3189) מצויים שני דפים מקטעי הגניזה, שהם שרידים של פירוש על התלמוד הבבלי, מסכת ראש השנה. אחד מהם (דף 113, 27 שורות בכל עמוד), מביא את הפירוש על דף ג ע"ב מסופו עד אמצע דף ו ע"א, והשני (דף 114, 30 שורות בכל עמוד), כולל את הפירוש מסוף דף יז ע"א עד תחילת דף כ ע"א. שני הדפים כתובים באותה יד ובשניהם קרוע אמצעו של החלק העליון. גם דרך הפירוש שלהם זהה, וברור שהם חלקים של פירוש אחד. בכתב-יד קיימברידג' TS NS 288.56 (ס' 32977, פ' 4828) מצוי דף אחד (25 שורות בכל עמוד), ובו פירוש למסכת הנזכרת מאמצע דף כא ע"א עד תחילת דף כג ע"א. גם דף זה כתוב באותה כתיבה, וגם הוא קרוע באמצע חלקו העליון, ותכונות הפירוש הכלול בו זהות לאלו של שני הקטעים שהוזכרו לעיל, ומכאן שאף זה שריד מאותו הפירוש. ניתן לשער שבמקורו הכיל הפירוש כחמישה עשר דפים. שלושת הקטעים שנותרו ממנו מפרשים למעלה מששה דפי דפוס של המסכת.

החיבור הזה ששרידיו הגיעו לידינו הועתק במאות הי"ב-י"ג בכתיבה הנראית איטלקית.² השאלה אם הוא פרי עטו של חכם אשכנזי-צרפתי ורק הועתק בידי סופר איטלקי, או מדובר בפירוש של אחד מחכמי איטליה אינה ניתנת להכרעה בטוחה. הדעת נוטה לאפשרות הראשונה. אמנם ידועים לנו פירושים (מעטים) לתלמוד ממעשי ידיהם של חכמים איטלקיים בני המאות הי"א-י"ג, אך אלה, רובם ככולם, אינם במתכונת הפירוש שלפנינו.³ מסתבר אפוא שמדובר בפירוש מבתי המדרש של אשכנז או צרפת.

הפירוש בנוי מציטוט ('דיבור המתחיל') ופירוש פשטני-מקומי, על דרך חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"א-י"ב.⁴ הוא מביא תמיד הסבר אחד לכל עניין, ולא מספר

* תודתי נתונה לאבי מורי ורבי פרופ' משה ארנד על הערותיו. אני חב תודה גם לד"ר עזרא שבט ולמר וורן קיי על עזרתם.

1 A. Neubauer & A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906, p. 81. יש לתקן שם את ציון דפי התלמוד.

2 כך דעתה של ד"ר עדנה אנגל מהמכון הפליאוגרפי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. הערכתה מתבססת על צורת האותיות ועל אופן כתיבת שם ה'.

3 על פרשנות התלמוד באיטליה בתקופה זו ראה י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 217-226. וראה עוד: הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 174-189. על המצב באיטליה במאה העשירית ראה תא-שמע, א, עמ' 104. פירוש ר' שלמה בן היתום, איש דרום איטליה ובן אמצע המאה הי"ב, על מסכת מועד קטן, בנוי במתכונת דומה לפירוש שלפנינו, אך הוא ארוך ממנו בהרבה. מפרופ' תא-שמע שמעתי שהוא משער שהפירוש שלפנינו על ראש השנה והפירוש הנזכר להלן הערה 27, נתחברו בדרום-איטליה, והם עדות לכך שגם באיטליה נתחברו בימי רש"י פירושים במתכונת פירוש.

4 על השימוש בדיבור המתחיל אצל אומות העולם ואצל חכמי אשכנז ראה תא-שמע, א (לעיל הערה 3), עמ' 41-42, 101, 104.

פירושים אפשריים. אין בו שימוש בפירוש כפול, דהיינו במלים נרדפות.⁵ אין בפירוש לעזים (אמנם גם בפירוש רש"י לקטעים אלה אין לעז). במקום אחד יש בפירוש התייחסות לגרסה (ד ע"ב): 'והאי והדמין שכתוב בסיפרי טעות הוא'.⁶ אין בו איזכור של ספר או חכם קדום, וגם לא שימוש בכינויים כגון מורי, רבי. גם התלמוד הירושלמי אינו נזכר בו כלל.

השוואת הפירוש שלפנינו לפירוש רש"י מראה שאף ששיטת הפרשנות שלהם זהה, לרוב אין הם מפרשים את התלמוד באותה הצורה. הפירוש שלפנינו קצר בהרבה מפירוש רש"י, וחסר ממנו הליווי הצמוד האופייני לרש"י לשלבי הסוגיה לכל אורכם.⁷ יש בו הסברים שונים מאלה של רש"י, וגם פירושים למקומות רבים שרש"י לא פירש.⁸ הוא אף מאמץ גרסאות שרש"י לא אימץ.⁹ אמנם יש גם מקומות שבהם לשון הפירוש שלנו זהה או קרובה ללשונו של רש"י. להלן שלוש דוגמאות:¹⁰

א. ד ע"א:

הפירוש: [ור]בה בר לימא להאי קרא והשגל יושבת אצלו. גמרא גמיר לה דכלבתא היא.

רש"י: ורבה בר לימא להאי שגל דהכא. גמרא גמר לה מרביה דכלבתא הואי.

ב. שם:

הפירוש: אחד הנודר דאמר דמי עלי ושמין אותו כעבד הנמכר בשוק.
רש"י: אחד הנודר האומר דמי עלי ששמין אותו כעבד.

ג. כא ע"ב:

הפירוש: מפני תקנת קרבן מוסף דראש חדש שיקרב בזמנו.
רש"י: תקנת קרבן של ראש חודש שיקריב בזמנו.

אוצר החכמה

עוד נשוב להלן להשוואה זו ולמה שניתן להסיק ממנה.
כבר צוין לעיל שהפירוש שלפנינו הוא פשוטני-מקומי, ובכך הוא דומה לפירושים שנתחברו באשכנז במאה הי"א, בימי רש"י ובשני הדורות שלפניו, ימי רגמ"ה ותלמידיו. עם חזרתו של רש"י לצרפת (בערך בשנת 1075), וחורבן הישיבות

5 על שימוש של רש"י בשיטה זו ראה: י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ס, עמ' 96-103, 114-115.

6 ראה להלן, בגוף הפירוש, הערה 18.

7 כך למשל בדף יח ע"א לא פירש בין ד"ה 'בגור דין שיש עמו שבועה' לד"ה 'עשר לגימות', ולא פירש את המשנה שם בהמשך, ובדף יח ע"ב לא פירש את רוב העמוד עד ד"ה 'בטלה מגלת'.

8 למשל ד ע"א, ד"ה 'כשגל'; ה ע"א, ד"ה 'שלמים הבאין מחמת עצמן'; יז ע"ב, ד"ה 'אילי נביות'; יח ע"ב, ד"ה 'דאיכא מצוה'.

9 ראה להלן, בגוף הפירוש, הערות 18, 23.

10 רש"י מועתק מדפוס וילנא. בהערות ההפניה המלוות את הפירוש יצינו מקומות נוספים שבהן יש קרבה בין הפירוש שלפנינו לפירוש רש"י.

באשכנז בגזרות תתנ"ו נמשכה שיטה זו בפרשנות התלמוד בצרפת. פירוש רש"י נתקבל בבתי המדרש; הוא נלמד ונדון לעומק ('תוספות'), ובעקבות זאת נדחו מלפניו הפירושים שנכתבו לפני כן וחדלו ללמוד אותם ולהעתיקם.¹¹ פירושים במתכונת פירוש רש"י נשתמרו בעיקר על מסכתות שעליהן לא נשתמר פירושו של רש"י עצמו כגון תענית, מועד קטן, נדרים, נזיר, הוריות, ורוב בבא בתרא. במאה הי"ב עבר המרכז התורני לצרפת ושם נצטמצמה מלאכת הפרשנות וגם שינתה את פניה מעט ביחס לפירוש רש"י. הבולטים שבפרשנים כאן היו שניים מבני משפחתו של רש"י. האחד הוא ריב"ן חתנו, שפירושו הם מעין מהדורא בתרא של פירוש רש"י. הוא השתמש בפירושי רש"י וכשקיבל את דעתו העתיקו; עם זאת פירושו ארוך משל רש"י והוא נחשב שלב ביניים בין רש"י לבעלי התוספות. השני הוא רשב"ם, נכד רש"י, שהאריך הרבה מרש"י ואף מריב"ן.¹² כמה ראיות מלמדות שהפירוש שלפנינו נתחבר במאה הי"א, לפני חיבורו של רש"י, ואלו הן:

א. הפירוש קצר וקטוע ביותר. אין היקפו אלא כמחצית מפירוש רש"י, ולימוד התלמוד על פיו אינו מאפשר הבנה מלאה בנאמר, מפני הנושאים הרבים שנותרו בו בלא פירוש.¹³ מהלך פשטני-מקומי קצר הוא ממאפייני הפרשנות הקדומה של אשכנז.¹⁴ בימי רש"י נתחברו פירושים בערך כגודל פירוש רש"י,¹⁵ בעוד פירושים ארוכים משל רש"י נכתבו, כאמור, בדור שלאחריו. ואכן, מדרך הטבע הוא שהפירושים הלכו ונשתכללו והורחבו עם הזמן.

ב. בפירוש שלפנינו הציטוט מהתלמוד בא לרוב לפני הפירוש, אך לעתים הוא עצמו, או חלק ממנו, משולב במהלך הפירוש או בסופו.¹⁶ פעמים רבות הציטוט

11 ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 220-221; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 171; תא-שמע, א (לעיל, הערה 3), עמ' 38; ח' סולוביצ'יק, "ינים", תל אביב תשס"ג, עמ' 28-29. דוגמה לפירוש לתלמוד מימי רש"י שנכתב במתכונת דומה לפירוש רש"י היא פירוש החכם האשכנזי ר' אליקים בן משולם הלוי, אלא שבעקבות מעמדו של פירוש רש"י שרד רק פירושו למסכת יומא.

12 על פירושי ריב"ן ורשב"ם לתלמוד ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 38-40, 50; י"ה ליפשיץ, סנהדרין גדולה למסכת סנהדרין, ח, ירושלים תשנ"ב, מבוא, עמ' 13-17; תא-שמע, א (לעיל, הערה 3), עמ' 58-63.

13 ראה לעיל, הערה 7.

14 ראה גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 11), עמ' 171; תא-שמע, א (לעיל, הערה 3), עמ' 105.

15 כגון פירוש ר' אליקים למסכת יומא, והפירוש לפרק ראשון של מסכת סוכה שפרסם א' קופפר, פירושי מסכת פסחים וסוכה, ירושלים תשמ"ד. בפירוש רש"י עצמו הבחין פרנקל (לעיל, הערה 5), עמ' 274-284, בין פירושים קדומים, היינו פירושים לא מפותחים ובשלים, שאותם חיבר רש"י בראשית דרכו, לבין פירושי המאוחרים, שהגיעו לבשלות ולעיצוב לשוני מעולה. הבחנה זו היא למעשה בין מסכתות שפירוש רש"י עליהן קצר יחסית (כגון ברכות וסנהדרין) לבין אלה שפירושן ארוך (כגון סוטה ושבועות). אך גם הפירושים הקדומים של רש"י ארוכים ושלמים הרבה ביחס לפירוש שלפנינו.

16 כגון ד ע"ב, ד"ה 'פייס זמן', ור' מאיר; ה ע"ב, ד"ה 'והא מהכא נפקא'; יז ע"ב, ד"ה 'כאכין ורקין'; כא ע"א, ד"ה 'כי חזיתו'.

ארוך יחסית והפירוש מבאר רק את מקצתו.¹⁷ שיטה זו מצויה בפירושים שיצאו מבית מדרשו של רגמ"ה. רש"י נמנע מלחזור על תוכן הסוגיה באמצעות פרפראזה, והוא מדייק לצטט כדיבור המתחיל רק את המילים הטעונות פירוש.¹⁸ ג. בפירוש שלפנינו רב השימוש, יחסית לרש"י, במילת הפתיחה 'כלומר',¹⁹ ותופעה זו אופיינית לפרשנות הקדומה לרש"י.²⁰ רש"י משתמש בביטוי זה רק כדי לפרש מילים שאינן מתפרשות כפשוטן או שניסוחן אינו מדויק. אם אכן קדם הפירוש שלפנינו לרש"י, סביר לומר שהוא לא נכתב בצרפת אלא באשכנז, במגנצא או בוורמייזא, לפי שלפני רש"י כמעט שלא נכתבו בצרפת פירושים לתלמוד.²¹

ת"ת 1234567

לעיל הוזכרה הקירבה הניכרת במקרים מסוימים בין הפירוש הנדון כאן לבין פירוש רש"י. עובדה זו אינה מחייבת לומר שרש"י ראה את הפירוש שלפנינו, שכן דבר טבעי הוא שפירושים לאותה מסכת, שנתחברו על ידי פרשנים מאותה אסכולה, יתנסחו בלשון אחת. זאת ועוד: בעת שכתב רש"י את פירושו עמדו לפניו פירושי קודמיו: למסכת ראש השנה היו לפניו פירושי רבו, ר' יצחק בר יהודה, ראש ישיבת מגנצא, שאותם כינה 'יסוד',²² ואולי גם פירושי רבו הזקן, ר' יעקב בן יקר, אף הוא איש מגנצא, שהוא מביא הסבר ששמע ממנו.²³ פירושי מגנצא של תלמידי רבינו גרשום עברו מיד ליד, ורש"י עשה בהם שימוש ולעתים אף העתיק מהם לפירושו.²⁴ יתכן אפוא שהפירוש שלפנינו נמנה עם פירושי מגנצא שנכתבו בדור שקדם לרש"י.

- 17 ציטוט ארוך ופירוש קצר המפרש רק את המלה האחרונה שבו ראה למשל בדף ד ע"א: 'ואמאי קרי לה שגל שחביבה עליו כשגל, כמלכה. אי נמי שהושיבה במקום שגל, במקום מלכה.'
- 18 ראה תא-שמע (לעיל, הערה 3), עמ' 41. וכן: פירושי רבינו גרשום בן יהודה מאור הגולה: בבא בתרא (לא צוין שם המהדיר), בני ברק תשנ"ח, עמ' 24.
- 19 בקטע שלפנינו (והוא קצר בהרבה מרש"י וכלתי שלם!) מצויה מילת 'כלומר' ארבע עשרה פעמים. בפירוש רש"י לאותן הסוגיות יש רק ארבע 'כלומר'. אגב, 'כלומר' מצוי בפירוש רש"י לתלמוד בממוצע פעם וחמישית בדף.
- 20 כך למשל בפירוש המיוחס לרגמ"ה לחולין כמעט כל דיבור פותח ב'כלומר'. גם ר' אליקים הרבה להשתמש במילה זו יחסית לרש"י. ראה א' עפשטיין, 'פירוש התלמוד המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה', נטועים, ו (תש"ס), עמ' 114-115; י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 655-656; פרנקל (לעיל, הערה 5), עמ' 104-106. יש להעיר שבפירוש רשב"ם לבבא בתרא שנכתב דור אחרי רש"י שוב רב השימוש במילת 'כלומר'.
- 21 ראה גרוסמן, צרפת (לעיל, הערה 11), עמ' 438-439. חכם צרפתי יחיד שכתב פירושים לתלמוד באמצע המאה הי"א היה ר' יצחק בן ר' מנחם, ראה גרוסמן, שם, עמ' 113, ולהלן הערה 30.
- 22 כח ע"א, ד"ה 'התוקע לשיר'; לב ע"א, ד"ה 'כנגד'. ח' אלבק, מדרש בראשית רבתי, ירושלים ת"ש, עמ' 1, כותב ש'יסוד' פירושו אצל הראשונים ספר, חיבור. ש' שורצפוקס, 'ראשית דרכו של רש"י', בתוך: רש"י: עיונים ביצירתו (בעריכת צ"א שטיינפלד), ירושלים תשנ"ג, עמ' 182, מבחין בין שני סוגי מחברות: 'קונטרס', המכיל רשימות של תלמידים שרשמו מפי מוריהם בזמן לימודם, ו'יסוד' המכיל רשימות המורה לפני השיעור או אחריו על תוכן השיעור.
- 23 כח ע"א, ד"ה 'התוקע לשיר' הנ"ל. על פירושי ר' יצחק בר יהודה ור' יעקב בר יקר לתלמוד ראה גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 11), עמ' 250-252, 316-318.
- 24 ראה גרוסמן, צרפת (לעיל, הערה 11), עמ' 220-223.

אוצר החכמה

אפשר בהחלט שרש"י לא ראה פירוש זה, אך היו לפניו פירושים אחרים ממגנצא, בעלי זיקה וקירבה לפירוש שלפנינו, ומכאן הדמיון בין פירושו לפירוש שלפנינו בכמה מקומות. ראייה להנחה שרש"י לא ראה את הפירוש שלפנינו עולה מן העובדה שכבר צוינה לעיל, והיא שפירושנו מבאר לעתים עניינים שרש"י לא פירש, אף שהם דורשים לכאורה פירוש.²⁵

אם נכונה השערתנו שמדובר בפירוש אשכנזי מהמאה הי"א, מובן למדי מדוע הוא נשתמר דווקא באיטליה, כמוכח מהעתקתו בכתיבה איטלקית. בעוד באשכנז וצרפת דחו פירושו של רש"י את הפירושים האחרים סמוך לאחר פטירתו מן העולם, בארצות רחוקות מצרפת ואשכנז, דוגמת איטליה, המשיכו להשתמש בפירושים שונים מעשי ידי חכמים קדמונים, עד שנפוצו גם בהן פירושי רש"י ותפסו את מקומם.²⁶

לאחרונה נתפרסמו שרידים של פירוש אשכנזי, מימי רש"י בערך, על דפים אחדים ממסכת ראש השנה (י ע"ב-יב ע"א, יז ע"ב-יח ע"ב).²⁷ פירוש זה נמצא קרוב מצד אורכו לפירוש רש"י, או מעט ארוך ממנו. השוואת הפירוש ההוא עם הפירוש שלפנינו במקומות החופפים, דהיינו בדפים יז ע"ב-יח ע"ב, מלמדת בבירור שהם משני חיבורים נפרדים שנכתבו בידי מחברים שונים. אך שניהם מעידים עדות נוספת על מפעל פרשני פשטני-מקומי קדום שהיה קיים באשכנז-צרפת במאות י"א-י"ב. מפעל זה הקיף מן הסתם את כל מסכתות התלמוד, אלא שפירותיו נגנזו או אבדו ברובם בשריפה הגדולה שכלתה את שכונת היהודים במגנצא בשנת 1084 ובמסע הצלב של שנת תתנ"ו. שרידיהם האחרונים נעלמו מפני מפעלו של רש"י. עם אלה נעלמו פירושי מגנצא הקדומים למסכת ראש השנה, שעליה היה מצוי ביד הלומדים פירוש רש"י, ועמם שאר פירושים מימי רש"י למסכת זו. מסיבה זו כנראה נותרו בידינו רק שרידים מכל אחד משני הפירושים הנזכרים.

אם אכן נתחבר הפירוש שלפנינו במגנצא בדור שלפני רש"י, הרי הוא מצטרף לקטעי מגנצא המעטים שנשתמרו על מסכתות שגם פירושו של רש"י נשתמר עליהן, ואף הוא מלמד על יתרונותיו הרבים של פירוש רש"י על פירושי קודמיו, הן בשלמות הפירוש לכל חלקי הסוגיות והן בברירה הקפדנית של כל מילה בטקסט — ציטוט, מונחים או הפירוש עצמו.²⁸

25 ראה לעיל, הערה 8.

26 ראה עפשטיין (לעיל, הערה 20), עמ' 113-114; י"מ תא"ש, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א. אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 12.

27 ראה א' ארנד, 'שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה', קבץ על יד, יז (תשס"ג), עמ' 139-151. על שרידים נוספים של פירושים הכתובים במתכונת פירוש רש"י שנשתמרו בעדי הנוסח של פירוש רש"י לראש השנה ראה א' ארנד, 'עיונים במסורות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה', סידרא, כ (בדפוס).

28 ראה תא"ש, א (לעיל, הערה 3), עמ' 105. דוגמה המלמדת על לשונו הזכה והתמציתית של רש"י לעומת לשון הפרשן שלפנינו ראה יט ע"ב, והשווה שם את דברי הפרשן שלפנינו בד"ה 'מר סבר' לפירוש רש"י בד"ה 'נוהגות בראשון'.

ב. שרידי פירושים למסכתות ביצה סוכה וחגיגה

סופר הפירוש שלפנינו העתיק כנראה פירושים נוספים על מסכתות מסדר מועד (ביצה, סוכה וחגיגה) ששרידים מהם נשתמרו בספריות אוקספורד וקיימברידג'. לא כל הפירושים הם מאותו מחבר. הפירוש על מסכת ביצה, שרוב שרידיו (פרט לפירוש לפרק החמישי) פורסמו לאחרונה ושזמנו לכל המאוחר שנת 1120,²⁹ אינו ממחבר הפירוש שלפנינו על ראש השנה, שכן הוא שונה ממנו באופיו ובתכונותיו.³⁰ ואלה הם ההבדלים הבולטים בין שני הפירושים:

- א. בפירוש שלפנינו כמעט אין עיסוק בגרסאות, ואין כלל 'הכי גרסינן', בעוד בפירוש לביצה רב העיסוק בגרסאות והביטוי 'הכי גרסינן' מופיע 24 פעמים.
- ב. בפירוש שלפנינו הכמות היחסית של מובאות מקטעי התלמוד מועטת בהרבה מזו שבפירוש לביצה. בפירוש לביצה באים הציטוטים הרבים כנראה במטרה להבליט נוסח מסוים.
- ג. בפירוש לראש השנה רב השימוש במילת 'כלומר', בעוד בפירוש לביצה מופיעה מילה זו חמש פעמים בלבד.
- ד. הפירוש לביצה באר תחילה את כל משניות הפרק, ורק אחר כך את דברי התלמוד.³¹ לא זאת השיטה בפירוש לראש השנה, כמוכח מהפירוש שנשתמר לתחילת פרק שלישי (כב ע"א).

כאמור, הגיעו לידינו שרידי פירושים קדמונים גם למסכתות סוכה וחגיגה. הפירוש לסוכה מצוי בכתב יד קיימברידג' TS F 3.40 (פ' 3274), והוא על דפים יט

29 ראה ע' שבט, 'פירוש מקדמוני חכמי צרפת למסכת ביצה', ישורון, ט (תשס"א), עמ' א-כג; שם, י (תשס"ב), עמ' א-ט. רשימת כתבי היד הכוללים את שרידי הפירושים לביצה ראה בחלק הראשון של מאמרו, עמ' ה.

30 כבר רמז לכך שבט, שם, עמ' ה: 'בפירוש לראש השנה וסוכה אין (את) כל המאפיינים הבולטים הנמצאים בפירוש לביצה, ושמא במסכתות הללו נעתקו קונטרסים אחרים, גם הם עתיקים מאוד'. לדעתו הפירוש לביצה הוא משל חכם צרפתי שקדם לרש"י, אולי ר' יצחק בר' מנחם. את מיקומו של המחבר בצרפת קבע שבט על פי לעז צרפתי המצוי שם בדף כט ע"ב: 'כף אחת, אשפלא בלעז' (ויש לתקן דברי שבט במשמעות מלה זו; הכוונה למלה espaldon, כתף, ראה רש"י פסחים פר ע"א, ד"ה 'יאכל בגדי הרך'; חולין נד ע"א, ד"ה 'כפא דידא'; קלד ע"ב, ד"ה 'עד כף של יד', ומכאן בצרפתית של היום épauled, כתף). אך לענ"ד אין זו ראיה מוחלטת לכך שהמחבר היה צרפתי, כי גם חכמי גרמניה השתמשו בלעזים צרפתיים; ראה גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 11), עמ' 105, הערה 129. שנת 1120 רשומה בקולופון של אחד משני העותקים של שרידי הפירוש, והוא עותק שנכתב בכתיבה מזרחית. לתיאור פליאוגרפי של כתב יד זה ראה קולט סיראט ואחרים, אוצר המצחפים העבריים: כתבי יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך, ג, פאריס-ירושלים 2002, עמ' 84.

31 דבר זה מעיד כי בתלמוד שהיה לפני הפרשן באו כל משניות הפרקים בראש פרקי המסכת. יש בכך חיזוק לדעת פרידמן, שלפיה באירופה לא שולבו המשניות בדפי התלמוד, משנה משנה ותלמודה. ראה ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, ב, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 84. ראה גם: ד' גולניקין, גנוי ראש השנה, ניו יורק וירושלים תש"ס (להלן: גולניקין), עמ' 56-57.

ע"ב עד דף כב ע"ב, וכה ע"ב עד כט ע"א. השורות התחתונות בשני עמודים חסרות בשל קרע בגליון. הפירוש לחגיגה מצוי בכתב יד אוקספורד, בודליאנה 2670/10, דף 65א (ס' 21272, פ' 3214), והוא על דפים יט ע"ב עד כ ע"ב. על פי אופיים של קטעים אלה ניתן לשער שהם של מחבר הפירוש שלנו על מסכת ראש השנה: בפירוש לסוכה מועט הדיון בנוסח, יש שם רק פעם אחת 'ה"ג', וכנגד זה מרובה שם השימוש במילה 'כלומר'; היא מופיעה שש פעמים. מהפירוש לחגיגה נשתמר קטע קצר ביותר, ואין בו לא 'ה"ג' ולא 'כלומר'. אם כן ניתן להניח שמחבר הפירוש לראש השנה חיבר פירושים למסכתות נוספות, ואולי עוד יימצאו בעתיד שרידים נוספים מפירושו.

ג. הסופר וכתב היד

כתיבת הסופר ברורה בדרך כלל. במקומות אחדים יש בהעתקתו טעויות סופר המלמדות שכנראה לא הבין את מה שלפניו. כאמור, בכתב היד נקרע בכל עמוד חלקן האמצעי של השורות הראשונות; בחלק מהדפים נקרעו עוד קטעים קטנים או ניטשטשו אותיות. הסופר סימן את סוף רוב פסקאות הפירוש בנקודה. הוא כתב במקום 'אף על גב' אפעל גב, ובמקום 'תהלים': תילים.³² את טעויות הסופר תיקנתי בגוף הטקסט, וציינתי לזה בהערות. מספרי העמודים של כתב היד ודפי התלמוד המתפרשים צוינו בסוגריים. פסקתי את הטקסט בצמצום, כפי הבנתי, והוספתי הפניות למקורות. קטעים הנראים כציטוט מן התלמוד נדפסו בהדגשה.

סימני ההדרה:

[..] = חלק ממילה בלתי קריאה.

[...] = מילה בלתי קריאה.

[... ..] = מילים בלתי קריאות. מילים או אותיות חסרות השלמתי בסוגריים מרובעים על פי הבנתי.

( ) = מחיקה של הסופר.

הפירוש

[ג ע"ב] [א 113] ואחד [...] קראי קשיא הני קרא [...] [ב] עשרים וארבעה [...] [...] [ד ע"א] [...] [...] שצריך להז. ¹ חִינְטִין חִיט [...] [...] [מט] ו[נך] ממשאך. ² כאן בישראל [ל] [...] [...] ין צדקה שיחיו בניהן מכל מקום לבן לשמים [...] [...] עושין אלא לשבח דליהו מצלין לחיי מלכא ובנוהי. ³ [ור] בה בר לימא להאי ⁴ קרא והשגל יושבת אצלו. גמרא גמיר לה דכלבתא היא. ואמאי ⁵ קרי לה שגל שחביבה עליו כשגל כמלכה. אי נמי שהושיבה במקום שגל במקום מלכה. מתוורתא כדשנין מעיקרא ונידבכין די אבן גלל. רגל שבו שבאותו חודש ראש השנה (למלכים) לרגלים. אחד הגורד דאמ' דמי עלי ושמן אותו כעבד הנמכר בשוק. ⁶ המצריך דאמ' ערכי עלי ובערכין מפורש ⁷ כמה ערכו מי שאמ' בלשון ערך. תנו רבנן חייבי הדמין היינו נדרים. ⁸ והחרמין לשון הקדש הן. [ד ע"ב] לקט ופרט כרמך לא תלקט (וי' יט, ט) כשמלקט הענבים ויש מהן שלא ראה לא יחזור וילקוט ואם ליקט או שחזר ולקט שכחה ופאה ולא נתן לעניים עד שעברו עליו שלש רגלים עובר בבל תאחר. אין צריך לומר חג הסוכות ⁹ שבו [דיב] ר הכתוב דבעינינא דחג הסוכות תעש' לך (דב' טז, יג) [כת']. פייס זמן רגל קרבן שיר ברכה פזר קשב. ¹⁰ האי קרא בחג המצות וג'. ¹¹ ובאת שמה והבאתם שמה (דב' יב, ה-ו) כלומר כיון שבאתה שמה כל מה שאתם חייבין תביאו עולותיכם [ח] בחיכם כול'. ור' מאיר כיון דא' ליה רחמנא בשינוי קראי בתורה [ב. .] תיהן היכא דכתיבי אייתי ולא אייתי ממילא קם ליה בעשה והאני] ובאת והבאתם ¹² כדאמינא לבל תאחר. דאמ' ר' יונה הוקשו כל המועדות ש[כולן] מכפרין

1	המילים 'שצריך להן' באות כנראה לבאר את 'מה חשחן'.
2	בכה"י: 'מימשואך'. גם רש"י פירש: 'מטונך': ממשאך.
3	בפסוק (עו' ו, י) כתוב: 'די להון מהקרבין ניתוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי'.
4	מילת 'להאי' אינה בדפוס ובקטעי הגניזה המצולמים אצל גולינקין, עמ' מ, מה, אך מצויה היא במספר כ"י וברש"י. ראה רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים על מסכת ראש השנה, מינכן תרל"ב (להלן: דק"ס), הערה ה.
5	בכה"י: 'ומאי'.
6	על פי מגילה כג ע"ב. הפירוש כאן נמצא גם ברש"י.
7	היינו פרשת ערכין שבתורה. השווה רש"י כאן: 'ואחד המערך: שאמר ערכי עלי שהערך קצוב בתורה כפי שניר'.
8	רש"י פירש: 'אמר דמי עלי'. וראה לעיל, ד"ה 'אחד הנודר', ולהלן ה ע"ב, ד"ה 'לה' אלהך' ובהערה 18.
9	בכה"י: 'הסוכת'.
10	פענוח ראשי התיבות פז"ר קש"ב שייך להמשך, לפני ד"ה 'תפשת מרובה'. הפענוח כאן מובא קודם לראשי התיבות עצמם, כנראה חשב הסופר שהפרשן הוסיף ראשי תיבות למלים שהיו בתלמוד, בעוד שהאמת הפוכה: הפרשן פיענח ראשי תיבות שהיו בתלמוד. מכל מקום הדיבור אינו במקומו, והוא צריך להיות לפני ד"ה 'תפשת מרובה'.
11	אולי הכוונה למשפט 'למה לי למיהדר ומיכתב בחג המצות וגו'', והוסיף לביאור את המילים 'האי קרא'. ואם כן דיבור זה צריך להיות לפני ד"ה 'אין צריך לומר'.
12	בכה"י: 'ובאתם'.

על טומאת מקדש וקדשיו במסכת שבועות (י ע"א). תפשת מרוב[ה] לא תפשת ואי בע' למיגמר מחג הס' דיש לו תשלומין שמנה ימים [אי]מא כיון דאין לו בגופו תשלומין לא מיגמר מדבריה דבר קל הוא¹³ ואימא נקיש למועט ולא למרובה. [ה ע"א] אמרה תורה מנה ימים וקדש חודש מנה ימים עד חדש ימים¹⁴ (במ' יא, כ), וקדש חודש [ב] דבראשי [... ...]. עצרת דכת' תספירו חמישים יום [וי' כג, טז] [... ...] יין דכ' וכיום¹⁵ הב[יכורים] (במ' כח, כו) [... ...]. מה חודש שמונין ימי[ם] [... ...] למנוייה מקדשין אותה. אימא¹⁶ חד יומנא [... ...] קדשו יום אחד. ועוד חג שבועות כלומ' חג השבון[עות] [... ...]. [ש]למים הבאים עם הפסח אי הכי היינו שלמים דקאמ' מעיקרא. [תנא] שלמים הבאין מחמת עצמן שלמי החג. [ה ע"ב] מנא הני מילי דקאמרי' בבריתא (ד ע"א) חייבי הדמין והערכין כול'. ונאמר להלן אם נדר או נדבה זבח קרבנו (וי' ז, טז). ליי אלנה[ך] (דב' כג, כב) אילו הערכין והחרמין והאי והדמין שכתוב בסיפרי¹⁷ טעות הוא.¹⁸ הוא ולא חילופיו שאמ' זה במקום זה והינו תמורה. הוא על מה שהקדיש תחלה עובר בכל תאחר ועל התמורה אינו¹⁹ עובר בבל תאחר. כך חט²⁰ אם עברת על כל תאחר. ולא בקרבנך דלא נפסל הקרבן מהקריב.²¹ אי²² חילופי עולה ושלמים [מי]קרב קרבי דחילופי עולה ושלמים הרי הן כשלמים. אי חילופי חטאות ואשמות²³ למיתא אזלי דתנן²⁴ חמש חטאות מיתות וולד חטאת ותמורת חטאת וכו' (תמורה טז ע"א), ואשמות ירעו עד שיסתאבו וימכרו ויפלו ד[מיהם] לנדבה²⁵ ומשום הכי למיתה אזלי קאמ' דאין נקרבות. חילופי תודה היו מביאין עם התודה ארבעים חלות. והא מהכא נפקא אם הביא קרבנו בזמנו דאינו

¹³אוצר החכמה

- 13 המשפט לא מובן.
- 14 וכן פירש רש"י.
- 15 אחרי מלה זו נכתבה אות לא ברורה שהסופר מחקה.
- 16 כך הנוסח גם ברש"י, אך בדפוסים ובכתבי היד אוקספורד 366, לונדון, 5508 (400), וניו יורק בהמ"ל Rab. 1608, ואצל גולינקין, עמ' מא, עד, פא, נוסף: 'עצרת'.
- 17 בכה"י: 'בסיפרים'. ואולי הכוונה לספרי תלמוד, וראה הערה 18.
- 18 כי לשיטתו לעיל, ד ע"א, דמים היינו נדרים, ונדרים כתוב כבר בפסוק: 'כי תדור נדר'. בספרי דברים, מהד' א"א פינקלשטיין, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 285, אין 'הדמים', אך היא הייתה לפני ר' הלל בן אליקים, פרשן הספרי. גם רש"י גרס מילה זו, וכן הוא בכתבי היד אוקספורד, לונדון וניו יורק ובדפוס. לרש"י לא קשה, כי הוא פירש כאן: 'נדר הרי עלי', וזה שונה מדמים שהם 'דמי עלי'.
- 19 בכה"י חסרה מלת 'אינו'.
- 20 היינו חטא. לכתוב ראה מ' בראש, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 142.
- 21 וכן פירש רש"י.
- 22 בכה"י: 'מי'.
- 23 גם בכ"י מינכן 95 ולונדון כתוב 'ואשמות', אך בדפוס ובכ"י אוקספורד וניו יורק ואצל גולינקין, עמ' מב, נ, פא, אין 'ואשמות', וכן לא היה לפני רש"י. ותוספות ד"ה 'אי' הוסיף מעצמו: 'ואי חליפי אשם לרעייה אזלא'.
- 24 זו ברייתא. על חילופי תניא-תנן אצל גאונים וראשונים ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל אביב תש"ח, עמ' 867-876.
- 25 על פי הכלל (תמורה יח ע"א): 'כל שבחטאת מתה באשם רועה'.

פסול מדאחרים נפקא. יכול יהא בכור שעברה [שנת]ו דזמנו שנה אחת להביא משנולד דכת' לפני יי' תאכלנו שנה בשנה²⁶ (דב' טו, כ). בכור דלא בר הרצאה דאינו בא לכפר. [ו' ע"א] אלא אם כן מבקשין ממנו מן[מ]ון שהוא חייב. (דאינו בא לכפר)²⁷ שני' למה (מש' כב, כז). רשע או לבני אדם או לג[... מן המקדש].²⁸ דאמ' ולא אפריש הגי קראי מוצא שפתיך תשמר ועשית (דב' כג, כד) שנדר ועדיין לא הפריש ועובר על מצות עשה ועל מצות לא תעשה וצריך לבית דין לעשותו שיפריש קרבן, והגי קראי ובאת והבאתם (שם יב, ה-ו) לא תאחר (שם כג, כב) יקריב אותו (וי' א, ג) שהפריש ולא הקריב ומיבעי להו לבית דין לכופ' אותו מיקריבור³⁰ ועובר [יז ע"א] [14 א] כובש שמ[... ..]. ר' יוסי בר' חנינא אמ' נון[שא] [... ..] [רא]שון רא[שון] כלום אינו כובש [... ..] ראשון. ונ[עון עצ]מו בפלס.³¹ וכך היה³² [... ..] [נמ]חק. צביתו [ליה] זוודתא³³ התקינ[ו]ן [... ..] ש[... ..]. אליה וקוץ ב[ה] כלומר אליה מעו[... ..] [... ..] אה עצמות. [יז ע"ב] ויעבור יי' על פניו [... ..] שניתעטף כשליח צבור ועבר לפני משה והראהו שיעשה לחזן שיתעטף. אני הוא קודם שיחטא אדם ואני הוא לאחר שיחטא ויעשה תשובה כלום' כשם שעשיתי לו טובה בראשונה כך אעשה לו באחרונה. אילי נביות שמינים.³⁴ עתים לטובה לישראל. עשה להן סימניות כאכין ורקין שיש פרשה אחת בתילים³⁵ של חולים ושל יורדי הים ושל הולכי מדברות (תה' קז) ועושין סימנין לחלק בין פרשה לפרשה. כאכין ורקין כמו אך ורק שהוא חלק כך אילו סימניות מחלקין בין פרשיות אילו, ולא היה צריך לעשות אילו לחלק [שהרין] לפרשיות שבתורה לא סימנין מחלקין אלא לומר לך כול'. [יח ע"א] ר' אליעזר [אומ'] כאן קודם גזר דין כלומר מי שהתפלל קודם גזר דין נענה. בגזר דין שיש עמו שבועה שנשבע המקום בשעה שהוא גזור כך וכך בשבועה כמו לכן נשבעתי לבית עלי (שמ"א ג, יד). [עשר] לגימות עשר אכילות.³⁶ כבני מרון הכא תרגימו כבני אימרנא שהולכין זה אחר זה.³⁷ כחיילות של בית דוד שהולכין זה אחר

- 26 וכן פירש רש"י.
 27 הסופר חזר בטעות על מילים אלה המצויות למעלה, ומחקן.
 28 המשפט לא ברור, ואולי 'לג[...]' היינו: 'לגזול', והפרשן מציע שתי אפשרויות ביחס לעוון הרשע: ביחס לבני אדם או ביחס למקדש. וראה תוספות, ד"ה 'אא"כ'.
 29 היה עדיף: 'האי קרא', כי מדובר בפסוק אחד.
 30 היינו מיקריב אותו.
 31 חסרה מלה לפני 'בפלס', אולי: 'נשאר' או 'נשמר'.
 32 אולי צ"ל: 'היא'.
 33 בכה"י: 'צבתתא'.
 34 כך גם בפירוש האשכנזי (לעיל, מבוא, הערה 27), עמ' 148: 'אילי נביות שהן שמינים ומועלים ליקרב קורבנות'.
 35 היינו תהלים. כך נקרא הספר לעתים במקורות עתיקים, ראה מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, 'ירושלים תשל"ח, עמ' 166.
 36 כך גם בפירוש האשכנזי (לעיל, מבוא, הערה 27), עמ' 149: 'כנגד עשר לגימות של מאכל נחן להם שהיו שם עשרה מעבדי דוד', וראה גם ברש"י.
 37 קרוב לרש"י: 'ככבשים שמונין אותן לעשרן ויוצאין זה אחר זה בפתח קטן שאין יכולין לצאת אחד'.

זה. נסקרין בסקירה אחת שמסתכל מול³⁸ בני אדם בראייה אחת. אף אנן נמי תנינא דניסקרין בסקירא אחת. היוצר יחד לבם כלומר ביחד רואה אותם. [יח ע"ב] תניא כולי³⁹ בטלה מגלת⁴⁰ ברייתא (שא) אילין⁴¹ יומיא דלא להתענא כלומר בטלא ומותר להתענות בימים טובים הכתובים בה. והנך דמגלת. כי הני בזמן שאין שלום צום.⁴² ר' אליעזר ורחץ ור' יהושע וסיפר שכשהיו מתענין היו נוהגין שלא לרחץ ושלא לספר. דאיכא מצוה הדלקת הנר.⁴³ בטלא אדכרתא⁴⁴ הזכרת השם. קמיתא בטיל ימים⁴⁵ ראשונים, ימים טובים אחרונים אמאי היו מוסיפין. הכא במאי עסיק דעשוהו יום טוב. בזמן שבית המקדש קיים דעדיין לא נתבטיל קמייתא דאמרי בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. [יט ע"א] אי בזמן שבית המקדש קיים תיפוק לי דהיינו טע' עבדינן ביה משום יום טוב דהוה ליה יום שנהרג גדליה בן [114] אח[יק]ס [.. ...] [י כול' ובזמן שי[ש] שלום יה[יו] [.. ...] [ע] שאוהו יום ט[וב] [..] זר את [מורחש] ושני ויש [..] שכת' בו יום [.. ...] צעקו. [יט ע"ב] וכיון⁴⁶ דנפקי להו אאלול מ[פני ראש] השנ[ה] [.. ...] מיפק מפני תקנת המועדות חג הסוכות אפעל גב דלא [.. ...] מיידע הו ידעי דבחמ[שה] עשר בתשרי סכות ואמאי להו למיפק. וכי תימ' עברוה אחר שהלכו שלוחים לגולה עברוה לאלול ולא אתי חג הסכות במניין שלהן, אי לאחר שיצאו שלוחים עברוה הא קא מיקלקלא ראש השנה. דייקא נמי דחיישינן לתקנת מועדות ולא לתקנת ראש השנה דקתני מפני תקנת המועדים כול'. מר סבר מתני' סבר מצוות הנוהגות בשני נוהגות בראשון וכיון דנפקו אדר הראשון ועבדו פורים באדר הראשון לא צריך להו למיפק באדר השני, ור' דסבר אין נוהגת בראשון אפעל גב דעבדו פורים בראשון צריך להו למיפק על אדר⁴⁷ השני משום דמצות הנוהגות⁴⁸ בשני אין נוהגות בראשון. לא דכולי עלמ' נוהגות אי הכי אמאי קאמ' ר' יוצאין על אדר השני הואיל ולכולי עלמא נוהגות בראשון. כמה עיבור שנה כלומר מכמה ימים עושין אותו חודש שמוסיפין היינו אדר. מאי שנא שלשים לא צריך למיפק. ידידי דבכל שנה הוא שלשים יום. חודש⁴⁹ נמי ידידי דעשרים ותשעה

- 38 לפני 'מול' היתה אות מטושטשת שהסופר מחקה.
 39 אפשר שהמילים 'תניא כול' הן סיום המשפט הקודם, ששני במשנה הפסוק היוצר יחד לבם. ויותר נראה שהכוונה לציין את הברייתא לעיל: 'תניא אמר ר"ש ארבעה דברים וכו'.'
 40 היינו מגילת תענית, וכן להלן בסמוך.
 41 בכה"י: 'אילר'.
 42 עדיף היה להדגיש את 'בזמן שיש שלום יהיו לששון ושמחה', כי הוא מפרש את המאן דאמר שבטלה מגילת תענית.
 43 וכן כתב רבנו חננאל.
 44 בכה"י: 'אדרכתא'.
 45 בכה"י נרשמה לאחר 'ימים' אות לא ברורה ונמחקה.
 46 בכה"י: 'וכוון'.
 47 בכה"י היה כתוב 'באדר' והמעתיק תיקן 'על אדר'.
 48 בכה"י: 'הנוהגת'.
 49 בכה"י חסר 'חודש'.

1234567 ת"ח

מוצר החלמה

50	ברש"י כתב גם שביום ל של אדר שני יהיה ר"ח ניסן, וזהו 'על שני אדרין'. וראה בדיבור הבא.
51	בכה"י: 'דעברת'.
52	בכה"י יש בטעות מ אחרי 'יכול'.
53	היינו: בשאר חודשים לא המתינו השלוחים עד שבית דין יקדש את החודש ביום.
54	אולי היתה כאן המילה 'משעה'.
55	לפני הפרשן היה בתלמוד הפסוק 'אלה מועדי ה' מקראי קדש אשר תקראו אותם במועדם', וכן הוא בכמה כתבי יד, ראה דק"ס הערה ז, ורש"י ד"ה 'אשר תקראו'. ולפנינו אין 'מקראי קדש'.
56	בכה"י במקום 'כשם שמחללין' כתוב 'כשמחללין'.
57	הוא מפרש את הציטוט מהמשנה, המובא כאן, בדפוס ובכתבי יד רבים, קודם לסוגיה הדנה בו.
58	וכן פירש רש"י.
59	וכן פירש רש"י.

שיבינו שלא היה כלום [אמת של] הם ששכרו אותו היינו ו[א]ם אין אתם מאמינין כול'. משק[לקלו] הכותים ד[...]. אין משואות שלא בזמנו. לאור עיבורו ביום שלשים [בלי] לה הנכנסת ליום שלשים ואחד ואותו יום שעבר היה מקודש. [דאי] אמרת נעבד נמי⁷² אמלא אתי [כג ע"א] למיטעי כי הוה מקלע [ר]אש חודש בערב שבת ולא הוה עבדי בערב שבת משום שבת ולמוצאי שבת הוה עבדי אתי למיטעי דלא הוה ידעי אמאי קא עבדי, או משום [דהוה] ראש חודש בערב שבת או⁷³ משום דהוה ראש חוד' כשב'. אמרי האני חס[ר] הוא והאי דלא עביד מאתמל⁷⁴ משום דלא אפשר ---

אֶחָד־חֲמִישִׁי 1234567

על אדום ככינוי לרומאים ולנוצרים ראה י"י יובל, שני גויים בבטן, תל אביב תש"ס, עמ' 27-25. הסבר אחר ל'מעלה אדומים' ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק וירושלים תשס"ב, ראש השנה, עמ' 1027.

71 בכה"י: 'אמר'.

72 בכה"י: 'כמר'.

73 בכה"י: 'אי'.

74 בכה"י: 'מאיתמל'.